

REALIZACJA POREWOLUCYJNYCH PRZEMIAN POLITYCZNYCH NA UKRAINIE W KONTEKŚCIE PERSPEKTYWY KONSOLIDACJI DEMOKRACJI

REALIZATION OF THE POST-REVOLUTIONARY POLITICAL CHANGES IN UKRAINE
IN THE CONTEXT OF DEMOCRATIC CONSOLIDATION PERSPECTIVES

Vitaliy Lesnyak

Uniwersytet Humanistyczny w Równem* (Ukraina)

Abstract: The article is an attempt of analysis of democratic consolidation perspectives in Ukraine under conditions of political changes realization after the Orange Revolution and after the Revolution of Dignity. Special attention is paid to the problems that limit democratization and modernization of Ukrainian political system. The state of democracy development in post-revolutionary conditions is compared. Prospects of consolidated democracy development in Ukraine are determined.

Keywords: transition to democracy, reforms, revolution, consolidation of democracy, Ukrainian political system.

Napisanie pracy naukowej na temat zmian porewolucyjnych jest zadaniem dość skomplikowanym, ponieważ w warunkach transformacyjnych wszystko może dynamicznie się przekształcać. Z jednej strony, to cecha społeczeństwa *in statu nascendi*, ale również wyraz niestabilności, obaw i odczucia, że zainicjowane zmiany mogą nie przynieść oczekiwanych rezultatów. Wielkim zagrożeniem może okazać się także przemiana porewolucyjnej transformacji w kontrewolucję. W tej sytuacji bardzo trudno po dwóch latach dokonać jednoznacznej oceny efektywności wdrażania polityki reform na Ukrainie. Doświadczenie polityczne wskazuje, że chociaż poprzednie reformy na Ukrainie były wprowadzane od początku niepodległości, to jednak żadna siła polityczna nie zdołała wziąć odpowiedzialności za ich skuteczną realizację.

Konsolidacja demokracji (*democratic consolidation*) jest złożonym i dość trwałym procesem stabilizacji i umocnienia systemu demokratycznego, „dokonującym się równolegle z procesem tranzycji” (Antoszewski, 2003, s. 181). Konsolidacja demokracji nie jest tożsama z jej instytucjonalizacją, ponieważ wymaga nie tylko spełnienia wszystkich kryteriów proceduralnych, ale także osiągnięcia powszechnej akceptacji demokratycznych struktur, norm i wartości (Burton, Gunther, Highley, 1995). Oznacza to, że szanse na stabilną demokrację rosną, kiedy w kraju panuje demokratyczna kultura polityczna (Dahl, 2000, s. 146).

---

* Katedra Politologii i Socjologii, lesvit@ukr.net

Warto zgodzić się z Pauliną Sekułą, że „dyskusja nad konsolidacją demokracji byłaby niekompletna bez przedstawienia określonego sposobu rozumienia samej demokracji” (Sekuła, 2009, s. 16). Na przykład, Robert A. Dahl, wychodząc z założenia, że demokracja jest stanem idealnym, niewystępującym w rzeczywistości, stworzył model poliarchii, której cechy stanowią „proceduralne minimum” współczesnej demokracji. W pierwotnej wersji modelu poliarchii Dahl wyróżnił osiem takich cech. Ale w późniejszych rozważaniach modyfikował swoją koncepcję. Uszczuplił ten katalog do czterech wyznaczników poliarchii: odbywanie wolnych i uczciwych wyborów, wolność słowa, swoboda zrzeszania się oraz istnienie alternatywnych źródeł informacji (za: Szyja, 2013a, s. 172). W zależności od liczby tych czynników Dahl wyróżnił: poliarchie pełne (obecne są wszystkie czynniki), ograniczone (nieobecność jednego czynnika) oraz quasi-poliarchie (nieobecność dwóch lub trzech czynników) (Dahl, 1995, s. 332). Zestawiając analizy Roberta Dahla z badaniami tranzytologów, można stwierdzić, że poliarchie pełne, które istnieją od dłuższego czasu, są demokracjami dostatecznie skonsolidowanymi.

Wielu autorów podkreśla złożoną strukturę procesu konsolidacji demokracji, którą tworzą dwa subprocesy. Pierwszy, chronologicznie wcześniejszy, to „konsolidacja negatywna”, stanowiąca „rozwiązanie problemów pozostałych po okresie przejścia”. Jest ona zakończona, gdy siły antydemokratyczne zostają wyłączone z gry. Gdy efekt ten jest osiągnięty, rozpoczyna się faza „konsolidacji pozytywnej”, która obejmuje „wpojenie demokratycznych wartości” wszystkim uczestnikom życia politycznego oraz ukształtowanie prodemokratycznej kultury politycznej (Antoszewski, 2003, s. 181).

Zdaniem Bartosza Szyi, cechy demokracji skonsolidowanej można uszeregować na trzech płaszczyznach: polityczno-prawnej, społecznej i kulturowej (Szyja, 2013a, s. 170-177). Na polityczno-prawnej płaszczyźnie wyróżnia się: cyklicznie odbywające się rywalizacyjne wybory, swobodę zrzeszania się i wyrażania opinii, alternatywne źródła informacji, funkcjonowanie zasady podziału władzy, równość obywateli wobec prawa, poszanowanie praw mniejszości, uznanie przez wszystkich aktorów politycznych demokratycznych reguł gry. Na płaszczyźnie społecznej atrybutami demokracji skonsolidowanej są: funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego, partycypacja obywateli w życiu społecznym, istnienie kapitału społecznego. Z kolei na płaszczyźnie kulturowej najistotniejszymi cechami są poparcie demokracji oraz wysoki poziom zainteresowania polityką, wyrażający się w uczestnictwie w wyborach (Szyja, 2013b, s. 199-200). Połączenie wszystkich tych cech w systemie politycznym konkretnego państwa może świadczyć o demokracji skonsolidowanej.

Teoretycy problematyki przejścia do demokracji — D. A. Rustow (Rustow, 1970), P. Schmitter, G. O'Donnell (O'Donnell, Schmitter, 1986), T. Karl (Karl, Schmitter, 1991), A. Przeworski (Przeworski, 1991) przedstawiają w swych publikacjach różne koncepcje demokratycznej tranzycji. Wyróżniają oni przede wszystkim etapy procesu przejścia od systemu niedemokratycznego do demokracji. Na badaniach w tej dziedzinie w dużym stopniu zaciążyła teoria Dankwarta A. Rustowa, która zakłada występowanie trzech faz: fazy przygotowawczej, fazy decyzji i fazy normalizacji (Rustow, 1970). Obok koncepcji D. A. Rustowa w literaturze naukowej występuje podział okresu przejściowego na trzy etapy: liberalizacji niedemokratycznego reżimu, demokratyzacji i konsolidacji demokracji. Podstawowym wymogiem dla prawie wszystkich koncepcji przemian demokratycznych jest osiągnięcie konsolidacji społeczeństwa, opartej na demokratycznych ideałach.

Obecnie całkiem oczywiste jest osiągnięcie poziomu konsolidacji demokracji przez takie państwa jak: Słowenia, Czechy, Węgry, Polska, Słowacja, Estonia, Łotwa, Litwa, natomiast większość postkomunistycznych krajów znajduje się dopiero w drugiej fazie przejścia – demokratyzacji. Zdaniem K. Fedorowicza, „Ukraina, podobnie jak duża część pozostałych republik b. ZSRR, nadal znajduje się na długiej i wyboistej drodze do zaakceptowania mechanizmów demokratycz-

nych w życiu politycznym... Demokracja postrzegana jest przez elity polityczne tych państw fasadowo, symbolicznie, w sposób nieprzystający do realiów” (Fedorowicz, 2014, s. 73). Przyczyn takiego stanu rzeczy jest wiele, jednak najważniejszymi czynnikami są: zachowanie kluczowych pozycji we władzy i gospodarce przez starą nomenklaturową elitę, brak narodowej jedności, niski status ekonomiczny większości obywateli i tym podobne. Oprócz tego, szybkie osiągnięcie demokracji skonsolidowanej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej było ułatwione tym, że kraje te miały w swojej historii sprzed II wojny światowej doświadczenie tworzenia państwa demokratycznego. Jednak – jak podkreśla znana ukraińska politolożka, Antonina Kołodij – „przejście” do demokracji i „odbudowa” demokracji nie są procesami tożsamymi (Kołodij, 2008, s. 13). Ukraina po utracie odnowionej państwowości (1917-1920) znalazła się pod okupacją radziecką i nie miała doświadczenia demokratycznego. Można powiedzieć, że czynnikiem, który hamował przejście ukraińskiego społeczeństwa do demokracji po rozpadzie imperium sowieckiego, był brak prawdziwej państwowości (Bortnikow, Kunycka, 2008, s. 195). Po odzyskaniu niepodległości w 1991 roku zamiast demokracji na Ukrainie funkcjonował hybrydyczny oligarchiczny model polityczny. Sprzeczność między celami zadeklarowanymi przez władze polityczne a realnym procesem politycznym, nieobecność politycznej woli do przeprowadzenia skutecznych reform, nagromadzenie błędów, zaczynając od lat 90., doprowadziły do pojawienia się dwóch potężnych Majdanów — Rewolucji Pomarańczowej (2004 r.) oraz Rewolucji Godności (jesień 2013 – zima 2014), które były kolejnymi etapami w próbie budowania ustroju demokratycznego.

Analizując cechy, przyczyny i warunki trwałego i niezakończonego procesu transformacji postradzieckiej, warto zwrócić uwagę na to, że Ukraina postkomunistyczna jest skomplikowanym fenomenem politycznym (Woronow, 2006, s. 107), ponieważ jej elity nie zdążyły uformować jednolitego narodu politycznego jako „uwarunkowania jakichkolwiek transformacji politycznych” (Szapowałenko, 2003, s. 343). Z procesualnego punktu widzenia ukraińskie „przejście” rozpoczęło się bez przemiany elit, które przeprowadzały zmiany ekonomiczne i polityczne w swoich korporacyjnych interesach, nie dbając szczególnie o społeczeństwo. Postkomunistyczna nomenklatura nie chciała realizacji radykalnych reform, koncentrując natomiast swoje siły „na połączeniu władzy i własności w swoich rękach” (Kołodij, 2008, s. 14).

Badając ukraiński model przejścia demokratycznego, można wyróżnić tylko dwie fazy w tym postępowaniu: liberalizację i demokratyzację. Do konsolidacji demokracji niestety jeszcze nie doszło.

W końcu lat 80. odbywała się powolna ewolucja reżimu komunistycznego, jego liberalizacja na podstawie wprowadzenia „przebudowy”, aktywizacji ruchów opozycyjnych, stworzenia samodzielnych organizacji obywatelskich, pojawienia się masowych strajków i demonstracji, utworzenia „Ruchu Ludowego na rzecz przebudowy”. Pod presją opozycji został zlikwidowany artykuł w Konstytucji mówiący o kierowniczej roli Partii Komunistycznej, wreszcie 16 lipca 1990 roku przyjęto Deklarację o Suwerenności Państwowej.

Od 1991 roku zaczął się okres demokratyzacji Ukrainy postradzieckiej. Odbywała się powolna modyfikacja postkomunistycznego systemu, która trwa do dziś. Po nieudanym buncie konserwatywnie nastawionych komunistów w sierpniu 1991 roku Rada Najwyższa przyjęła 24 sierpnia Akt Niepodległości Ukrainy, a 1 grudnia tegoż roku zostało przeprowadzone referendum, w którym 90,32% wyborców poparło ogłaszanie niepodległości. Od tego czasu Ukraina zaczęła niezależne budowanie demokratycznego państwowego systemu.

Lata 1992–1997 to okres podejmowania decyzji w sprawie kształtowania systemu nowych instytucji (Kołodij, 2010, s. 394), natomiast instytucjonalizacja zasad demokracji została zrealizowana przez partyjną komunistyczną nomenklaturę, co doprowadziło do „cieniowej” prywatyzacji certyfikacyjnej w interesach wielkiego biznesu.

Oprócz pozytywnych zmian, tj. przyjęcia 28 czerwca 1996 roku Konstytucji Ukrainy oraz stabilizacji jednostki pieniężnej, od końca lat 90. zaczął się odwrót od przejścia demokratycznego. Zwiększyły swój wpływ na politykę grupy finansowo-przemysłowe, kształtował się system autorytarno-oligarchiczny, wobec czego z aktywnym sprzeciwem wystąpiły opozycja i niepodległe media.

Jak podkreśla A. Kołodij, „na przełomie tysiącleci na Ukrainie przerwany został postkomunistyczny etap demokratycznego przejścia, i pojawił się nowy etap – antyoligarchiczny, w ramach którego już teraz można zobaczyć dwie oddzielne fazy”: lata 1999–2004 — oligarchiczno-autorytarną fazę odstępstwa od demokracji oraz lata 2004–2010 — początkową fazę antyoligarchicznej walki w kierunku przedłużenia demokratyzacji na Ukrainie (Kołodij, 2010, s. 395-397). Zdaniem H. Korżowa, kształtowanie oligarchii przeczy oczekiwaniom i prognozom wielu byłych sowietologów i dzisiejszych specjalistów, którzy spodziewali się reformowania radzieckiego systemu na podstawie wcześniej przyjętego wzorca tranzycji demokratycznej (Korżow, 2008, s. 105).

Po Rewolucji Pomarańczowej, w latach 2005–2010 odbywał się rozwój instytucji demokratycznych. Wraz z wybraniem opozycyjnego kandydata Wiktora Juszczenki na Prezydenta Ukrainy zostały zagwarantowane wolności medialne i wyborcze. Przebieg międzyinstytucjonalnego kryzysu w wyniku przyjęcia reformy politycznej 2004 roku, która ograniczyła kompetencje prezydenta, oraz konflikty w łonie „pomarańczowych” sił politycznych spowodowały zahamowanie systemowego wewnętrznego reformowania kraju. Dotkliwe skutki światowego kryzysu finansowego w 2008 roku przyczyniły się do spadku notowań sił „pomarańczowych”. W. Bortnikow i A. Kunycka zaznaczają, że po wyborach prezydenckich w 2004 roku odbyły się pewne przemiany demokratyczne, które wstrzymały proces pójścia Ukrainy w kierunku autorytaryzmu, ale wewnętrzne przeciwieństwa doprowadziły do rozłamu wśród zwycięzców, na czym skorzystali przeciwnicy polityczni, obejmując kluczowe stanowiska w strukturach władzy wykonawczej i ustawodawczej. Jednak oni także byli niezdolni do tego, aby zabezpieczyć demokratyczny postęp Ukrainy (Bortnikow, Kunycka, 2008, s. 201). Po wybraniu w 2010 roku na prezydenta Wiktora Janukowycza, po likwidacji politycznej reformy 2004 roku dokonywało się powolne przechodzenie do systemu autorytarnego na podstawie stworzenia pionowej centralizowanej struktury władzy oraz wzmocnienia wpływu finansowo-przemysłowych grup na politykę na Ukrainie.

Warto podkreślić, że na Ukrainie postradzieckiej był sformowany reżim, który można identyfikować jako formalnie demokratyczny, chociaż problem klasyfikacji hybrydycznych reżimów, a zwłaszcza współczesnego ukraińskiego reżimu jest przedmiotem specjalnego naukowego dyskursu. Zdaniem T. Stępniewskiego, P. Golańskiego, „oligarchia” albo przedstawiciele wielkiego biznesu stworzyli pewną fasadę, która sprawia, że w warunkach ukraińskich można mówić raczej o „demokracji oligarchicznej” (Stępniewski, Golański, 2014, s. 92). Oczywisty jest jednak fakt, że właśnie posttotalitarne reżimy bardziej niż postaaautorytarne mają zdolność do transformacji w reżimy hybrydyczne i generują więcej czynników hamujących proces konsolidacji demokracji.

Spośród głównych przyczyn powolności ukraińskiej demokratyzacji można wyodrębnić kilka czynników: nie zrealizowano zmiany elit, ponieważ postsowieckie siły polityczne nie zgadzały się na przeprowadzenie radykalnych reform i zabezpieczenie realnej niepodległości Ukrainy; przeprowadzone reformy były niesystemowe; polityczna opozycja przejawiała swoją słabość, skłonność do wewnętrznych konfliktów; rządzące elity nie zrealizowały prób poszukiwania konsolidacji społecznej; postkomunistyczny i autorytarny typ zachowania pozostał główną charakterystyczną cechą rządzących elit politycznych postradzieckiej Ukrainy.

Jednak sytuacja zmieniła się w wyniku Euromajdanu, który miał na celu zostać potrójną rewolucją — ekonomiczną, geopolityczną i mentalną (Pekar, 2014), przewidując także cele antyimperialnej walki narodu ukraińskiego, która trwała przez całe XX stulecie, ale w żadnym razie nie

skończyła się w 1991 roku. Majdan 2013 roku transformował się w Rewolucję Godności i przewidywał wymogi taktyczne (likwidację represji przeciw strajkującym, rehabilitację więźniów, odwołanie sfałszowanych spraw, ukaranie winnych, ogłoszenie ponownych wyborów prezydenckich i parlamentarnych) oraz strategiczne, czyli zmianę całkowitego systemu władzy, a nie tylko jej przedstawicieli.

Jednak po dwóch latach od początku Rewolucji trzeba stwierdzić, że reformy systemu politycznego realizują się powoli. Natomiast Euromajdan nie został rewolucją socjalną, ponieważ nie doprowadził do kardynalnych przemian w sferze socjalnej (Kyrydon, 2015).

Analizując przyczyny Rewolucji Godności, propaganda kremlowska ciągle mówiła, że Euromajdan na Ukrainie był produktem podstępnej gry Zachodu. Jednak w rzeczywistości jakkolwiek rewolucję bardzo ciężko jest importować z zewnątrz. Taki wielki wybuch narodowy musiał być spowodowany przez głębokie i trwałe wewnętrzne sprzeczności. Dlatego w ciągu 23 lat ten postsowiecki kraj dryfował w światowym morzu politycznym, niezdolny do rozstrzygnięcia żadnej z tych sprzeczności (Romanenko, 2016). Siły polityczne nie mogły wyznaczyć priorytetów polityki zagranicznej; kraj nie mógł pożegnać się z przeszłością: łączył w sobie pomniki komunistycznej przeszłości totalitarnej i ukraińskiego podziemia narodowego, które walczyło przeciwko komunistycznym okupantom. Elity rządzące nie potrafiły wyznaczyć zasad prywatyzacji: mówiąc o wolnym rynku, tworzyły możliwości zwiększenia wielkiego kapitału tylko dla wewnętrznych monopolistów; nie mogły zabezpieczyć jednolitego dla wszystkich porządku prawnego; nie zdążyły wyznaczyć zagrożeń zewnętrznych: lokując bazy wojskowe na granicy zachodniej, nie rozumiały, że prawdziwy wróg wyczekuje na granicy wschodniej; nie mogły stworzyć porządku w sferze bezpieczeństwa informacyjnego: używając propagandowej rosyjskiej produkcji informacyjnej dla jeszcze większej rusyfikacji językowej i kulturowej. W taki sposób państwo w ciągu 23 lat niepodległości nie mogło dać odpowiedzi na podstawowe pytania, zostając krajem, w którym nie było wyraźnie określonych zasad i gdzie panowały podwójne standardy. Taka sytuacja trwałaby jeszcze dość długo, gdyby nie zmieniły się warunki zewnętrzne — konieczność identyfikacji wektora polityki zewnętrznej.

Euromajdan, pragnąc pożegnać się ze starą wewnętrznie sprzeczną Ukrainą postsowiecką, stał się wyrazem oczekiwania nowej współczesnej Ukrainy europejskiej. Jednak taki powrót polityczny nie podobał się władzy na Kremlu, która nie znalazła innego sposobu na obronę swoich interesów imperialnych niż rozpoczęcie podstępnej wojny hybrydycznej (przecież metody i scenariusz przeprowadzenia podobnych „specoperacji” były wypracowywane wcześniej). Agresja Rosji miała na celu zatrzymać reformy rewolucyjne, zniweczyć sukces Euromajdanu, zostawić niekonkurencyjną Ukrainę w „szarej strefie” bez perspektyw na demokratyczną konsolidację.

Powodem rozpoczęcia akcji protestacyjnej było niepodpisanie przez Wiktora Janukowycza Umowy stowarzyszeniowej z UE. Jednak protest studencki przeciwko niepodpisaniu umowy przekształcił się w masowy opór przeciw władzom. Ta szybka transformacja protestu społecznego wiązała się ze skrajnie krytycznym stosunkiem ludności do polityki rządu. Zdaniem Ołeksija Garamania, wydarzenia końca 2013 roku – początku 2014 roku warto scharakteryzować jako pokojowy protest, który przekształcił się w powstanie (za: Kyrydon, 2015).

Chociaż Rewolucja Godności obejmowała okres od 21 listopada 2013 roku do 22 lutego 2014 roku, to rewolucyjne wydarzenia polityczne i socjalne, zdaniem prof. Ałły Kyrydon, mają wszystkie podstawy, aby rozpatrywać je w jednolitym połączeniu „Euromajdan – Krym – Wschód/Południowy Wschód” (Kyrydon, 2015).

Porównując rewolucje z 2004 roku i 2014 roku, można wyjść z założenia, że rewolucja jest udana wtedy, kiedy usuwa władzę poprzednią, natomiast jest dokonana wtedy, kiedy nowa wła-

dza realizuje jej hasła i wymogi. Rewolucja Pomarańczowa 2004 roku była udana, lecz niedokona, ponieważ nowe elity polityczne nie zrealizowały określonych zadań rewolucyjnych. Rewolucja Godności, będąca faktycznie przedłużeniem Rewolucji Pomarańczowej, była kolejną próbą nie tylko zmiany elit rządzących, ale i zmuszenia ich przez społeczeństwo ukraińskie do wykonywania celów programu rewolucyjnego (Szweda, 2014).

Opozycja, która przysłała do władzy podczas Rewolucji Pomarańczowej 2004 roku, częściowo ułatwiła drogę społeczeństwa do wolnych wyborów, wolnego rynku i demokracji, „dała procesowi przejścia nowe impulsy i uzupełniła ludzkie serca nadzieją” (Kołodziej, 2008, s. 16). Jednak zmiana władzy jeszcze nie oznaczała przeprowadzenia efektywnych reform w interesach narodu. Analizując znaczenie Rewolucji Godności, można zauważyć, że od 2014 roku rozpoczął się trzeci okres Ukraińskiej Rewolucji. Jeśli pierwszy okres, który zaczął się w 1991 roku, był wyzwolenczo-narodowy, drugi okres, rozpoczęty w 2004 roku, był demokratyczny (Rubcow, 2008, s. 39-40), to trzeci okres można interpretować jako europocentryczny. Ten ostatni miał na celu, zmieniając skompromitowaną władzę, przeprowadzić niedokonane reformy. Jednak jeśli na Majdanie Pomarańczowym 2004 roku był konkretny lider, wspierany przez protestujących, to podczas Euromajdanu lat 2013-2014 konkretnego lidera politycznego w ogóle nie było. Protestujący walczyli już o wartości, a nie o konkretne osoby.

Wbrew dotkliwym skutkom wojny hybrydycznej (według danych Ministra Spraw Zagranicznych Ukrainy Pawła Klimkina z 1 marca 2016 roku podczas rosyjskiej agresji zbrojnej przeciwko Ukrainie zginęło 9 tys. osób, 20 tys. zostało rannych, a 2 miliony osób było zmuszonych szukać nowego miejsca zamieszkania), Ukraina utrzymała swój porewolucyjny wektor rozwoju demokratycznego. System władzy został odnowiony dzięki przeprowadzeniu wyborów prezydenckich, parlamentarnych i miejscowych. Odnowiono skasowaną w 2010 roku reformę polityczną z 2004 roku, rozpoczęto reformę budżetową, podatkową; zrealizowano reformę Policji Narodowej, Wojska Ukraińskiego; rozpoczęto reformę decentralizacyjną, energetyczną. Od 1 stycznia 2016 roku stworzono strefę wolnego handlu pomiędzy Ukrainą a UE. W dłuższej perspektywie musi to doprowadzić do obniżenia cen na towary europejskie oraz zapewnić pojawienie się nowych inwestorów. Stopniowo standardy UE będą obowiązkowe dla ukraińskich towarów i usług, co stworzy dodatkowe możliwości dla rozwoju ukraińskiego eksportu. Między innymi, wartość eksportu i importu UE w handlu zagranicznym wynosiła w 2014 roku 5 tys. mld dolarów, natomiast w Rosji ten wskaźnik wynosił — 783 mld dolarów, a na Ukrainie — 107 mld dolarów (Korba, 2015). Doświadczenie państw Europy Środkowo-Wschodniej pokazuje, że stworzenie strefy wolnego handlu powoduje napływ inwestycji, zwiększenie liczby miejsc pracy oraz ogólny rozwój gospodarki.

Jednym ze skutków Rewolucji Godności była także stopniowa przemiana świadomości społecznej, o czym świadczą dość skuteczne procesy dekomunizacji oraz „leninopadu” w obwodach, gdzie widoczne były jeszcze historyczne skutki radzieckiej polityki pamięci. Według badań opinii społecznej z 2015 roku, przeprowadzonych przez Instytut Spraw Publicznych oraz Fundację Bertelsmanna, na Ukrainie po Rewolucji Godności dominują nastroje proeuropejskie (82% za wstąpieniem do UE, 5% za wstąpieniem do Euroazjatyckiego Związku z Rosją, Białorusią, Kazachstanem) i proratowskie (71% za, 11% przeciw) (Kucharczyk, Łada, Wenerski, 2009, s. 29).

Analizując jednak instytucyjne aspekty demokratyzacji ukraińskiego systemu politycznego, można stwierdzić, że „mimo trwającego procesu demokratyzacji, nie podjęto wystarczających i zdecydowanych działań na rzecz rekonstrukcji systemu i stworzenia zupełnie nowej rzeczywistości ustrojowej... W efekcie na Ukrainie nie udało się ukształtować całkowicie wolnego systemu, który w pełni odpowiadałby standardom demokratycznym” (Stępkowski, Golanski, 2014, s. 96).

Zdaniem Tadeusza Olszańskiego, „dwa lata po rewolucji godności widać wyraźnie, że nadzieje na szybką przebudowę i modernizację państwa ukraińskiego jako systemu politycznego i instytucjonalnego nie spełniły się. Opór biurokratów, polityków i oligarchów tworzących nieformalne, korupcyjne układy okazał się bardzo silny, a wola wdrażania procedur proponowanych przez część elit politycznych oraz UE i USA niewystarczająca” (Olszański, 2016). W dalszej perspektywie efektywność Rewolucji Godności w strukturze konsolidacji demokracji na Ukrainie będzie zależała od zdolności elit politycznych do realizowania skutecznych reform w interesie społeczeństwa.

Analizując Umowę koalicyjną grup poselskich „Ukraina Europejska” (Umowa w sprawie koalicji frakcji parlamentarnych „Europejska Ukraina”, 2014), można skonstatować, że po rewolucji zostało zaplanowane przez rząd Arsenija Jaceniuka przeprowadzenie reform w 17 branżach państwowych. Według Strategii Rozwoju Stałego „Ukraina-2020” (Postanowienie Prezydenta Ukrainy w sprawie strategii zrównoważonego rozwoju „Ukraina-2020”, 2015), przyjętej przez Prezydenta Petra Poroszenkę, od 12 stycznia 2015 roku na Ukrainie zaplanowano przeprowadzenie 62 reform, jednak efektywność ich realizacji może być widoczna dopiero za jakiś czas.

Główne problemy, które powstały w warunkach porewolucyjnych, były związane z następującymi kwestiami: koniecznością dołączenia do procesu reform kompetentnych specjalistów, zdolnych i odpowiedzialnych za modernizację kraju w konkretnej dziedzinie; zabezpieczeniem kontroli nad granicą z Rosją przez Wojsko Ukraińskie; opracowaniem i realizacją strategii wobec deokupacji Krymu i części Donbasu; przeprowadzeniem polityki antykorupcyjnej i antyoligarchicznej; skuteczną działalnością mającą na celu likwidację skutków kryzysu gospodarczego; reformowaniem władzy sądowniczej i służb specjalnych; pogłębianiem przemian w polityce oświatowo-kulturalnej, poszerzaniem europeizacji oraz dekomunizacją przestrzeni publicznej.

Pozarządowa organizacja Freedom House podczas analizy procesu demokratyzacji w krajach Europy Środkowo-Wschodniej oraz byłych republikach ZSRR (projekt „Narody w okresie przejścia” (ang. Nations in Transit), oceniła poziom „rządzenia demokratycznego” w 2015 roku na Ukrainie na 4,75 z 7 możliwych punktów, natomiast w Estonii na — 1,96, na Łotwie — 2,07, na Litwie — 2,36, w Polsce — 2,21, na Węgrzech — 3,18, w Rumunii — 3,46, w Mołdawii — 4,86, w Gruzji — 4,64 (to znaczy, że im niższa wartość liczbowa, tym lepiej rozwija się demokracja) (About Nations in Transit, Rapport of Freedom House, 2015).

Tabela 1

Dynamika rozwoju demokratycznego na Ukrainie w latach 2006-2015 (wg wskaźników Freedom House)

	Nations in Transit Ratings and Averaged Scores									
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
NIT Edition										
Electoral Process	3.25	3.00	3.00	3.50	3.50	3.50	3.75	4.00	4.00	3.50
Civil Society	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.50	2.25
Independent Media	3.75	3.75	3.50	3.50	3.50	3.75	4.00	4.00	4.25	4.00
National Democratic Governance	4.50	4.75	4.75	5.00	5.00	5.50	5.75	5.75	6.00	6.00
Local Democratic Governance	5.25	5.25	5.25	5.25	5.25	5.50	5.50	5.50	5.50	5.50
Judicial Framework and Independence	4.25	4.50	4.75	5.00	5.00	5.50	6.00	6.00	6.00	6.00
Corruption	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	6.00	6.00	6.25	6.00
Democracy Score	4.21	4.25	4.25	4.39	4.39	4.61	4.82	4.86	4.93	4.75

Źródło: Ukraine. Nations in Transit. Rapport of Freedom House (2015). Pobrane z: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2015/ukraine>.

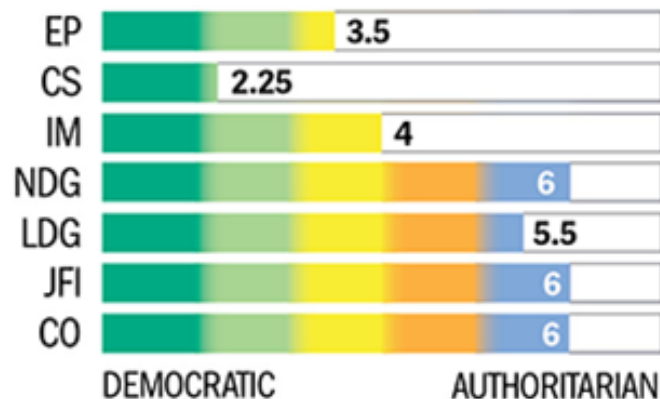
Obecnie rozwój demokracji ogólnie oceniany jest przez niezależnych ekspertów na podstawie siedmiu kryteriów:

- 1) EP - Electoral Process (proces wyborczy);
- 2) CS - Civil Society (społeczeństwo obywatelskie);
- 3) IM - Independent Media (niezależne media);
- 4) NDG - National Democratic Governance (demokratyczne rządzenie narodowe);
- 5) LDG - Local Democratic Governance (demokratyczne rządzenie samorządowe);
- 6) JFI - Judicial Framework and Independence (środowisko prawne oraz niezależność sędziowska);
- 7) CO - Corruption (korupcja).

Bez względu na subiektywizm oceny i możliwość krytycznej analizy określonych wskaźników warto stwierdzić, że system oceny demokratycznego rozwoju, opracowany przez Freedom House, potwierdza dopiero częściowy postęp w kierunku stabilizowania demokratyzacji na Ukrainie. Największe sukcesy można obserwować w zakresie rozwoju społeczeństwa obywatelskiego (2,25 z 7), procesu wyborczego (3,5 z 7), natomiast najgorsze wskaźniki dotyczą zakresu demokratycznego rządzenia narodowego (6 z 7), środowiska prawnego oraz niezależności sędziowskiej (6 z 7), a także korupcji (6 z 7).

Rysunek 1

Stan rozwoju demokratycznego na Ukrainie w 2015 roku (wg wskaźników Freedom House)

Źródło: Ukraine. Nations in Transit. Rapport of Freedom House (2015). Pobrane z: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2015/ukraine>.

Według wyników badań organizacji Transparency International w 2015 roku, Indeks Percepcji Korupcji (CPI) Ukrainy wynosił 27 punktów z 100 możliwych, o 1 punkt wyżej, niż w 2014 roku. W światowym rankingu Ukraina zajmuje 130 miejsce z 168 państw, poddanych ewaluacji (1 miejsce – Dania (91 punktów), 2 - Finlandia (90), Polska - 30 miejsce z 62 punktami, Północna Korea i Somalia – ostatnie miejsce (8 punktów). W 2014 roku Ukraina została sklasyfikowana na 142 miejscu z 175 krajów (Press-Release of Transparency International, 2016). W 2015 roku Ukraina uplasowała się nieco wyżej w rankingu głównie dzięki bardziej krytycznemu podejściu społeczeństwa do korupcji. Jednak uskutecznienie walki z korupcją jest możliwe jedynie dzięki efektywnej pracy Narodowej Agencji Antykorupcyjnej, skutecznemu funkcjonowaniu reform sędziowskich, wdrażaniu ustawy o zamówieniach publicznych oraz egzekwowaniu nieuchronnych kar dla urzędników za dokonywanie przestępstw korupcyjnych.

Wzmacniając społeczeństwo obywatelskie warto także strategicznie planować systemową likwidację biedy i ubóstwa, które są jedną z największych przeszkód dla kształtowania ustroju demokratycznego na Ukrainie. Skutkiem biedy jest rozpowszechnianie się przestępczości i destrukcji socjalnej, apatii, irracjonalnych form zachowania politycznego. W świadomości biednych

warstw dominuje uczucie marginalności, niski poziom motywacji dla osiągnięcia sukcesu oraz samoorganizacji (Kaluch, 2008, c. 129). Polaryzacja bogactwa i ubóstwa, nieobecność równowagi interesów społecznych, destrukcyjny wpływ biedy na osobowość determinują niezdolność osób najuboższych do bycia aktywnymi członkami społeczeństwa obywatelskiego.

Stosując krytyczne podejście do oceny Rewolucji Godności należy stwierdzić, że przed- i porewolucyjna Ukraina dwa różne kraje – pod względem terytorium, liczby ludności, poziomu rozwoju ekonomicznego i społecznego. Po dwóch latach porewolucyjnego i zdobytego już na Majdanie europejskiego życia okazało się, że Ukraina nie odczuła ani poważnych skutków ekonomicznych umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, ani nie otrzymała możliwości ruchu bezwizowego, ani perspektyw członkostwa w UE.

Dynamika kluczowych makroekonomicznych wskaźników Ukrainy w ciągu ostatnich dwóch lat wskazuje, że żaden z nich nie przekroczył przedrewolucyjnego poziomu. Największe trudności dotyczą inflacji, dewaluacji i PKB (Krawczenko, 2015).

Dość obiektywnym wskaźnikiem dla oceny dobrobytu ludności jest średnia nominalna płaca. Według danych Państwowego Komitetu Statystycznego Ukrainy, nominalna pensja w 2014 roku zmalała z 453 do 254 dolarów, natomiast na podstawie wyników z maja 2015 roku — zmalała aż do 165 dolarów (Gospodarka po Majdanie, 2015) (prawie o 2,7 razy).

Tabela 2

Wskaźniki makroekonomiczne Ukrainy w latach 2013, 2014, 2015

Wskaźnik	20 listopada 2013 roku	20 listopada 2014 roku	20 listopada 2015 roku
Kurs dolara USA (oficjalny / średni kurs sprzedaży w bankach)	7,99/8,22	15,15/15,82	23,98/24,9
Poziom bezrobocia, w I półroczu (w % wobec ekonomicznie aktywnej ludności zdolnego do pracy wieku)	8,1	9	9,6
Średnia pensja, na wrzesień (w dol. USA)	408	230	185
Inflacja w okresie od stycznia do października (w %)	-0,2	19	39,5
Liczba banków, stan na 1 października	183	167	122

Źródło: Krawczenko, W. (2015, 23 listopad). Gospodarka Ukrainy: dwa lata po Majdanie. Forbes.ua. Pobrane z: <http://forbes.ua/ua/nation/1406136-ekonomika-ukrayini-dwa-roki-pislya-majdanu> (Krawczenko, 2015).

Po Rewolucji Godności niestety nie odbyła się reforma państwowego systemu zarządzania, nie wprowadzono tak zwanego systemu „new governance”. W mediach często można obserwować debaty dotyczące konieczności zmiany polityków i urzędników, lecz rzadko dyskutowane są tematy związane z przyszłymi przemianami w strukturze służby państwowej i samorządowej (administracji publicznej), systemie wyborczym i partyjnym oraz w sferze przestrzeni publicznej, gdzie często dominują obyczaje i tradycje radzieckiej nomenklatury. Częściowo na konieczność wprowadzenia podobnych reform wskazują W. Baluk (Baluk, 2006), P. A. Leszczyński (Leszczyński, 2015), O. Hnatiuk (Hnatiuk, 2015) i inni (Świder, Stec, Leszczyński, 2015). Dla systemowej zmiany reguł gry politycznej konieczna jest realizacja przemiany modelu wyborczego z wprowadzeniem realnej odpowiedzialności kryminalnej za falsyfikacje wyborcze. Na przykład bez przemiany systemu wyborczego, po kolejnym kryzysie politycznym całkiem możliwa jest częściowa renowacja poprzedniego reżimu. Mimo wszystko ukraińskie społeczeństwo obywatelskie wygląda na dość silne, żeby walczyć ponownie z próbami odnawiania działań kontrewolucyjnych, ponieważ jest znacznie lepiej zorganizowane dzięki istnieniu rozwiniętych sieci wolontariackich.

16 lutego 2016 roku posłowie Rady Najwyższej Ukrainy, wysłuchując sprawozdania z działalności porewolucyjnego rządu Arsenija Jaceniuka w 2015 roku (Sprawozdanie Rządu Ukrainy, 2015), większością 247 głosów uznali je za niezadowolające, jednak koniecznej liczby głosów dla dymisji Rządu i ogłoszenia wotum nieufności zabrakło (głosowało bowiem tylko 197 posłów przy wymaganej większości 226 głosów). Tym samym rozpoczął się kolejny porewolucyjny kryzys polityczny. Jeśli koalicja zdąży skorygować powolne tempo realizacji reform, to i kryzys polityczny będzie szybko pokonany. Wszystko zależy od tego, czy porewolucyjne elity i społeczeństwo będą potrafiły zlikwidować negatywne tendencje w systemie zarządzania Ukrainą porewolucyjną i szukać niestandardowych decyzji dla likwidacji całkiem standardowych problemów rozwoju społeczeństwa ukraińskiego — korupcji, ubóstwa, niekompetencji oraz populizmu politycznego.

Otóż, bez względu na rosyjską agresję, aneksję Krymu i wojskową operację w Donbasie, na Ukrainie rozpoczęto realizację bezprecedensowego programu ambitnych reform. Większość wymogów rewolucyjnych dokonano częściowo, natomiast naród pragnie realnych głębszych przemian, które są konieczne dla budowy nowej Ukrainy, za ideały której ginęli i wciąż giną ludzie. Jak podkreślił Anders Aslund: „Aktywem głównym Ukrainy jest jej silne społeczeństwo obywatelskie. Ukraina jest zbyt otwarta, żeby pozostawać tak skorumpowaną, a Ukraińcy są zbyt wykształceni, żeby pozostawać tak biednymi” (Aslund, 2015). To znaczy, że Ukraińcy walczą teraz o to, żeby przekształcić swoje państwo w przestrzeń wolności, gdzie będą panować ideały demokracji skonsolidowanej. Do jednoznacznych zalet ukraińskiego przejścia prof. Jarosław Hrycak zalicza fakt, że Ukraina w czasie niepodległości zdołała oderwać się od imperium sowieckiego; zbudować prawie od zera strukturę państwową; bez względu na wewnętrzne problemy, stworzyć naród i wytrwać „rosyjską wiosną”; nie zwrócić się w stronę autorytaryzmu w okresie 2004-2014 lat; i co najważniejsze, uformować w społeczeństwie ukraińskim w ciągu ostatnich lat reformatorski rdzeń, który, mimo że jest w mniejszości, dzięki swojej jakości i mobilizacji przewyższa pasywną większość (Hrycak, 2016).

W tym kontekście podział międzypokoleniowy często jest niedoceniany. Na przykład Tadeusz Olszański potwierdza rosnącą liczebność grupy, którą nazywa „pokoleniem niepodległości” — tych, którzy rozpoczęli edukację szkolną w suwerennej Ukrainie, którzy są wolni od dziedzictwa sowieckiego, nie przeszli przez ówczesną indoktrynację oraz są bardziej otwarci na świat (Olszański, 2015). To znaczy, że na arenie politycznej pojawia się nowe pokolenie, które odkrywa nowe horyzonty dla ukraińskiego systemu politycznego, i, być może, jest właśnie największym osiągnięciem porewolucyjnych wydarzeń na Ukrainie. Zdaniem Jana Tombińskiego, „dzisiaj Ukraina wygląda jak duży plac budowlany, gdzie już założono fundament wartości europejskich, lecz budownictwo nowych instytucji demokratycznych jeszcze nie jest skończone” (Tombiński, 2016). Perspektywy konsolidacji demokracji pozostają dość realne, jak i nadzieje, że Ukraina przeprowadzi reformy demokratyzacyjne. Głównym niebezpieczeństwem jest jednak to, że idealny moment dla przeprowadzenia reform może być przeoczony.

BIBLIOGRAFIA

- About Nations in Transit, Rapport of Freedom House. (2015). Pobrane z: <https://freedom-house.org/report-types/nations-transit>
- Antoszewski, A. (2003). Konsolidacja demokracji. W: A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii* (s. 181-182). Wrocław: Alta.

- Aslund, A. (2015, 1 grudzień). Чого досягла Україна за два роки після Майдану [Co osiągnęła Ukraina w okresie dwóch lat od Mайданu]. *Нове время*. Pobrane z: <http://nv.ua/ukr/opinion/aslund/chogo-dosjagla-ukrajina-za-dva-roki-pislja-majdanu-83208.html>
- Baluk, W. (2006). *Kształtowanie systemu partyjnego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987-2004)*. Wrocław: Arboretum.
- Bortnikow, B., Kunycka, A. (2008). Загальне та особливе демократичного транзиту України [Kwestie ogólne i szczegółowe tranzycji demokratycznej na Ukrainie]. *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія „Політичні науки”, 3*, 194-204.
- Burton, M., Gunther, R., Highley, J. (1995). Elity a rozwój demokracji. W: J. Szczupaczyński (wybór i oprac.), *Władza i społeczeństwo: antologia tekstów z zakresu socjologii polityki* (s. 15–27). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Dahl, R. A. (1995). *Demokracja i jej krytycy* (S. Amsterdamski, tłum.). Kraków: Znak.
- Dahl, R. A. (2000). *O demokracji* (M. Król, tłum.). Kraków: Znak.
- Fedorowicz, K. (2014). Ukraińskie rewolucje a parlamentaryzm. W: T. Stępniewski, A. Gil, A. Szabaciuk, A. Visvizi (red.), *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* (tom 12, zeszyt 2, pt. „Majdan 2014: Ukraina na rozdrożu”, s. 57-76). Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Gospodarka po Majdanie. Dewaluacja i spadek poziomu życia [Економіка після Майдану. Девальвація і падіння життєвого рівня населення]. (2015, 15 lipiec). *Економічна правда*. Pobrane z: <http://www.epravda.com.ua/publications/2015/07/15/550703/>
- Hrycak, J. (2016, 19 marzec). Україна на останньому кілометрі [Ukraina na ostatnim kilometrze]. *Нове время*. Pobrane z: <http://nv.ua/ukr/opinion/grytsak/ukrajina-na-ostannomu-kilometri-104232.html>
- Hnatiuk, O. (2015). Czekając na Europę. Od Pomarańczowej Rewolucji do Euromajdanu (2004-2014). *Kultura i Społeczeństwo*, (2), 27-46.
- Kaluch, J. (2008). Еволюція громадянського суспільства в посткучмівський період в Україні (2005-2008) [Ewolucja społeczeństwa obywatelskiego w okresie postkuczumowski na Ukraine (2005-2008)]. *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія „Політичні науки”, 3*, 128-133.
- Karl, T. L., Schmitter, P. Ch. (1991). Modos de transición en America Latina, Europa del Sur y Europa del Este. *Revista Internacional de Ciencias Sociales*, (128), 283-300.
- Klimkin, P. (2016). Statement by Minister for foreign affairs of Ukraine at the High Level Segment of 31st regular session of the Human Rights Council, Geneva, 01.03.2016. Pobrane z: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/45261-statement-by-minister-for-foreign-affairs-of-ukraine-pavlo-klimkin-at-the-high-level-segment-of-31st-regular-session-of-the-human-rights-council>
- Kołodij, A. (2008). Транзитологічна парадигма суспільних змін в світлі Помаранчевої революції [Paradygmat tranzytologiczny zmian społecznych w świetle Pomarańczowej Rewolucji]. *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія „Політичні науки”, 3*, 7-24.

- Kołodziej, A. (2010). Траектория демократичного переходу в Україні [Trajektoria przejścia demokratycznego na Ukrainie]. W: A. Antoszewski (red.) *Transformacja w Polsce i na Ukrainie* (s. 385-400). Wrocław: Atut.
- Korba, H. (2015, 15 styczeń). Чи змінить життя в Україні зона вільної торгівлі з ЄС [Czy strefa wolnego handlu z UE zmieni życie na Ukrainie]. *Нове время*, 1. Pobrane z: <http://nv.ua/ukr/publications/zminit-zhittja-v-ukrajini-zona-vilnoj-torgivli-v-jes-92116.html>
- Korżow, H. (2008). Олігархічна природа сучасного олігархічного режиму в Україні [Oligarchiczny charakter współczesnego reżimu oligarchicznego na Ukrainie]. *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія „Політичні науки”*, 3, 103-117.
- Krawczenko, W. (2015, 23 listopad). Економіка України: два роки після майдану [Gospodarka Ukrainy: dwa lata po Majdanie]. *Forbes.ua*. Pobrane z: <http://forbes.ua/ua/nation/1406136-ekonomika-ukrayini-dva-roki-pislya-majdanu>
- Kucharczyk, J., Łada, A., Wenerski, Ł. (2015). *Українці patrzą na Zachód – ocena polityki i oczekiwania*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Kurydon, A. (2015, 4 czerwiec). Євромайдан як складова Революції Гідності [Euromajdan jako część Rewolucji Godności]. *UA. Foreign Affairs*. Pobrane z: <http://uaforeignaffairs.com/ua/zs/anglomovna-versija/view/article/jevromaidan-jak-skladova-revoljuciji-gidnosti/>
- Leszczyński, P. A. (2015). Еволюція права wyborczego do Rady Najwyższej Ukrainy w latach 1993–2014. W: G. Skrukwa, M. Studenna-Skrukwa (red.). *Rewolucja w imię godności. Ukraiński Euromajdan* (s. 40-65). Toruń: Adam Marszałek.
- O'Donnell, G., Schmitter, P. C. (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Olszański, T. (2016, 4 marzec). Pokłosie Majdanu. Українське społeczeństwo dwa lata po rewolucji. *Komentarze Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia*. Pobrane z: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2016-03-04/poklosie-majdanu-ukrainskie-spoeczenstwo-dwa-lata-po-rewolucji>
- Peкар, W. (2014, 25 kwiecień). Сутність революції та завдання нової країни [Istota rewolucji i cele stojące przed nowym państwem]. *Українська правда*. Pobrane z: <http://www.prawda.com.ua/articles/2014/04/25/7023375/>
- Postanowienie Prezydenta Ukrainy w sprawie strategii zrównoważonego rozwoju „Ukraina-2020” [Указ Президента України Про стратегію сталого розвитку „Україна-2020” від 12 січня 2015 року]. 2015. Pobrane z: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
- Press-Release of Transparency International (2016). *Ukraine Has Climbed Up For Only 1 Point in the World Ranking of Corruption Perception*, 01.03.2016. Pobrane z: http://ti-ukraine.org/en/CPI-2015/press_ukraine_CPI-2015
- Przeworski, A. (1991). *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Romanenko, J. (2016, 7 marzec). Україна, яку ми втратили після Майдану [Ukraina, którą straciliśmy po Majdanie]. *Незалежний культурологічний часопис „І”*. Pobrane z: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Romanenko_Ukr_yaku_my_vtratyly_pislya_Majdanu.htm

- Rubcow, W. (2008). Всеукраїнський Майдан як віха у становленні українського суспільства [Ogólnoukraiński Majdan jako punkt zwrotny w rozwoju społeczeństwa ukraińskiego]. *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія „Політичні науки”, 3*, 37-43.
- Rustow, D. A. (1970). Transitions to Democracy – Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*, 2(3), 337-363.
- Sekuła, P. (2009). *Kultura polityczna a konsolidacja demokracji*. Kraków: KSW im. A. F. Modrzewskiego.
- Stępniewski, T., Golański, P. (2014). System polityczny Ukrainy: implikacje czasów sowieckich a perspektywa bieżącego kryzysu. W: T. Stępniewski, A. Gil, A. Szabaciuk, A. Visvizi (red.), *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* (tom. 12, zeszyt 2, pt. Majdan 2014: Ukraina na rozdrożu, s. 77-98). Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Szyja, B. (2013). Demokracja skonsolidowana jako efekt tranzycji. Analiza podstawowych ujęć i poglądów. *Wrocławskie Studia Politologiczne*, (14), 166-182.
- Szyja, B. (2013). Zjawiska niepokojące na obszarze konsolidacji polskiej demokracji u schyłku pierwszej dekady XXI wieku – wybrane aspekty. *E-Politikon*, (5), 199-222.
- Świder, K., Stec, A., Leszczyński, T. Z. (red.). (2015). *Współczesna Ukraina – trwałość czy rozpad?* Warszawa, Kraków: Polskie Towarzystwo Geopolityczne.
- Tombiński, J. (2016, 24 luty). Чого я бажаю українцям [Czego życzę Ukraińcom]. *Нове время*. Pobrane z: <http://nv.ua/ukr/opinion/tombinsky/chogo-ja-bazhaju-ukrajintsjam-99422.html>
- Ukraine. Nations in Transit, Rapport of Freedom House (2015). Pobrane z: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2015/ukraine>
- Umowa w sprawie koalicji frakcji parlamentarnych „Europejska Ukraina” [Угода Про коаліцію депутатських фракцій „Європейська Україна” від 27 листопада 2014 року]. 2014. Pobrane z: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>
- Sprawozdanie Rządu Arsenija Jaceniuka w 2015 r. [Звіт Уряду Арсенія Яценюка за 2015 рік]. Pobrane z: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=248703577
- Szapowalenko, M. (2003). Консолідована демократія в Україні: перспективи розвитку [Demokracja skonsolidowana na Ukrainie: perspektywę rozwoju]. W: *Розвиток демократії в Україні: матеріали міжнародної наукової конференції* [Rozwój demokracji na Ukrainie: materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej] (s. 341-356). Київ: Центр освітніх ініціатив.
- Szweda, J. (2014, 26 styczeń). Революція Гідності у контексті загальної теорії соціальних революцій [Rewolucja Godności w kontekście ogólnej teorii rewolucji społecznych]. *Zaxid.net*. Pobrane z: http://zaxid.net/news/showNews.do?revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi_teoriyi_sotsialnih_revoljutsiy&objectId=1301345
- Woronow, I. (2006). *Демократичний транзит: політико-владні трансформації* [Tranzycja demokratyczna: transformacje w sferze polityki i władzy]. Київ: Генеза.